

Стефан Јанковић

докторанд

Религијски елементи у сукобима на простору бивше Југославије

Сажетак: Аутор ће се у чланку бавити ратовима на простору бивше Југославије из угла социологије религије и покушаће да да одговор на питање да ли су ови ратови били верски или не. Такође, аутор жели да истакне везу између ратова, национализма и повратка Цркви који је уследио у томе периоду, без позитивног или негативног вредновања истих. Први део чланка ће се бавити верским ратовима уопштено, као и верским фундаментализмом и насиљем. У другом делу рада ће бити говора о религијским елементима који су карактерисали ове сукобе, посебно на простору Босне где је ислам одиграо значајну улогу. Аутор ће указати и на одређене сличности које се могу уочити између исламског верског фундаментализма и делања политичког врха Босне и Херцеговине у току рата, а посебно са идејама *Исламске декларације* Алије Изетбеговића. На крају рада аутор ће дати теолошко виђење ових догађаја, које су посматране кроз призму социологије религије, и истакнуће важност разумевања тих догађаја чије су последице и данас видљиве.

Увод

Шта је истина? Да ли постоји само једна апсолутна Истина или постоје многе истине? Ако постоји много истина да ли вреди за неку се одлучити и ње се држати? Или је у реду мењати и релативизовати их? Ако постоји једна апсолутна Истина, да ли заблуда, односно истина нечија друга, има право да живи? Којим средствима се борити против ње? Ако постоји само једна, вреди ли се за њу борити? Вреди ли за њу ратовати? Због Истине се ратовало, да ли је то и данас случај?

Кроз одговоре на ова питања, а и на нека која ћемо тек отворити, покушаћемо да у овом раду објаснимо шта је верски рат и да ли је рат на простору бивше Југославије био верски или не. У социологији и историји постоје научници који заступљају и једно и друго мишљење. Видећемо да ли се решење налази у избору „или или“, или је ипак стварност негде између. Да ли постоје и ако постоје, који су то религијски елементи који карактеришу овај немили сукоб на овим подручјима. У раду нећемо моћи да заобиђемо ни верски фундаментализам, као ни национализам који се јавља након пада комунизма.

Борба за истину

Верске ратове можемо дефинисати као ратове који се воде око религијских спорова, питања, догми, итд. То могу да буду ратови између две различите религије, или пак између две различите конфесије. И једних и других ратова је било у прошлости.

Ширење религије, као доношење Истине, повезано је са употребом насиља. Неки од класичних примера су конквистадори из Шпаније и Португалије у Јужној Америци и Африци и насилни услови евангелизације локалног становништва. Та-

кво доношење истине за њих је било крајње важно и оправдано. Насиље се везује и за ширење ислама у првим вековима након Мухамедове смрти.¹ Као пример верских ратова треба поменути и крсташке ратове које су покренули хришћани Западне Европе против муслимана који су освојили Јерусалим и Свету Земљу. Ови ратови великих размера од 11. до 13. века су трајно пореметили односе између хришћана и муслимана.

Међутим, ратови који су довели до огромних разарања и смрти великог броја људи, што због саме борбе, што због глади и болести, су верски ратови у Западној Европи у 17. веку. Након Реформације, 1618. године избили су ратови између протестаната и католика. Све је почело у Чешкој, па преко скандинавских земаља захватило скоро читаву Западну Европу. Кључни моменат рата је било улажење католичке Француске на страну протестаната. Рат се завршио Вестфалским миром 1648. године, а Немачка је изашла подељена, Шпанија ослабљена, док је Француска изашла као највећа сила у Европи. Рат је био најразорнији у Европи до тада и нешто је било потребно урадити, прво да се рат заустави, а онда и да се више не понови.

Европа је питање верских ратова покушала и успела да реши одвајањем религије и државе. Настанак савремене секуларне културе није био вођен идеологијом која је била против хришћанства. Једноставно, друштвени мир није било могуће остварити, како се до тада веровало, кроз верско јединство и било је потребно потражити ново решење које би могло да доведе до мира. Они који су покушали да изађу на крај са проблемом верског рата нису сматрали да су се одрекли хришћанства. Са мало изузетака, они су сви себе сматрали верујућим хришћанима и били би запањени размисљањем да су се одрекли хришћанске истине. Друштво и јавну културу су засновали на концепцији људске природе, пре него на религији која је била раздвајајући фактор и фактор сукоба. Недостатак толеранције међу хришћанима и ратови који су уследили директно су одговорни за настанак ове секуларистичке културе.²

Секуларизација је имала последице по идеју истине, односно довела је до њеног разарања. У постмодернизму нема више места за општу истину. Нема више истине коју би без поговора могао да прихвати појединац. Истина постаје ствар сваког појединца, нема опште истине, него само моје истине. Нико други не одлучује шта је истинито осим мене. За смисао свог живота човек више не тражи потврду од ближњих него сам ствара свој смисао. Отуда и њена краткотрајност и крхкост. Јер није Истина, него само истина. Овакво схватање истине прети да све доведе до једног релативизма, који не релативизује само општу истину, него релативизује и истину појединца, јер што је истина за једног, не мора бити и за другог. Ако неко покушава да проповеда истину људима, он као да чини злочин над слободом појединца.³ Мисионарење је било схваћено као доношење истине једнима од стране других, па је тако било легитимно и крајње важно.⁴ Постмодернизам је изабрао слободу на штету опште истине, али то је више настало као израз против злоупотребе истине, него тежња за слободом.⁵ Разарање овог појма истине јесте кључ за распознавања секуларне културе. Због овакве истине људи нису били спремни да ратују, а то је и био циљ после разорних верских ратова који су буктели Европом.

¹ М. Вукомановић, *Ното viator, религија и ново доба*, Чигоја, 2008, 59

² В. Паненберг, „Како размисљати о секуларизму“, Логос, Београд, 2006, 214

³ Ј. Јукић, *Budućnost religije*, Matica hrvatska, Split, 1991, 220–221

⁴ Паненберг, „Како размисљати о секуларизму“, 210

⁵ Ž. Mardešić, *Rascjep*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007, 672–673

Данас у Европи је тешко говорити о верском рату у ужем смислу како смо га дефинисали на почетку, као рат који се води око религијског спора. За то се побринула Европа и секуларизација. Конфликти између религија и конфесија више не изазивају трагичне последице као у прошлости. Црква и религија више не нормирају јавни и друштвени живот и немају пресудан утицај на савременог човека.⁶ Ван хришћанског света и секуларизације, ствари стоје мало другачије, али данас се ратови углавном воде из политичких разлога са одређеним религијским елементима који могу бити мање или више изражени. Ови религијски елементи се повећавају у сразмери с обимом у коме се религијске структуре поклапају са структурама моћи у некој држави.⁷ Верски ратови су престали да се воде, нови ратови су последице идеолошких, државних разлога, националне безбедности. Међутим, религија игра значајну улогу, посебно када се ради о сукобима држава различитих религија. Неки и даље сматрају религијски елемент веома битним за издијање нових сукоба, као нпр. Хантингтон у својој књизи *Судар цивилизација*.

Религијске поделе су одиграле улогу и у савременим конфликтима као што су: сукоби католика и муслимана у Источном Тимору, Јевреја и муслимана на Блиском истоку, протестаната и католика у Северној Ирској, муслимана и хиндуса у Кашмиру и индијској држави Гуџарат, сукоби хиндуса и Сика у Индији, талибанска искључивост према другим религијама у Авганистану. Овде можемо поменути и ратове у Руанди, Бурунди и Уганди, затим у Чеченији, Шри Ланки, али се овде списак не завршава.

Религије, насиље и фундаментализам

У премодерним и племенским друштвима народи су били окренути прошлости, где се све битно за њихов живот десило већ у прошлости (божанство, митови, симболи, установе, обреди). Њима је остало само да верно и доследно опонашају и да ништа не додају. Ко се боље сећао, више је знао. Најважнија делатност је била сећање на почетак времена. Колективна меморија светога служила је највише за одржавање скупине или заједнице. Различита су сећања давала снагу различитим племенима у борби против других племена и народа. Како је време пролазило сећање на свето је бледело и остало је само световно памћење прошлих ратова и освета. Тако је сећање прешло у злопамћење.

Хришћанство је увело димензију будућности, али није успело да у потпуности потисне злопамћење. Тек ће секуларизација на том осетљивом подручју успети да заустави религију у њеном међусобном ратовању и смањиће улогу злопамћења у свакодневном животу. Проблем настаје онда када политика схвата да може искористити злопамћење у своју корист и мобилисати религију у своју сврху, јер је религиозни човек најхрабрији и најбољи ратник којег свет познаје. Додуше, у наше време више нема верских ратова, али има ратова верника.⁸

У својој суштини, својим писаним речима, као релевантан извор за проучавање религије, све веће религије проповедају живот и мир, а не насиље. Нема у историји религија, осим ако није потпуно изопачена, која у себи не садржи обележја доброте и милосрђа. Од египатске књиге мртвих до Курана не престаје се споми-

⁶ Р. Биговић, *Црква и друштво*, Београд, 2000, 160

⁷ Ово је теорија Ханца Штобеа: Х. Штобе, „Религијске импликације сукоба у Централној и Источној Европи“ у Вукомановић, *Homo viator*, 72

⁸ Упореди Ž. Madrešić, *Religija, sekularizacija, rat*, 3 преузето са <http://veraznanjemir.bos.rs>, 30. 06. 2012

њати дужности помагања људима, а не њихово уништење.⁹ Иако је нагласак увек на миру и помирењу, кроз историју смо видели и друго лице религије. Зато Жељко Мардешић каже: *Нема религије у историји човечанства која није у већој или мањој мери издала своје миротворство и њириклонила се насиљу и мржњи.*¹⁰

Ф. Хутарту (F. Houtart), када говори о повезаности религије и насиља, говори о три главна механизма која имају кључну улогу у функционисању друштва: религијско тумачење друштвених односа (или оно што социолози називају идеолошка функција религије), религија као фактор идентитета (*идентитетски сукоби*) и етичко (де)легитимисање друштвених односа. Други механизам у овој подели ће нас доста занимати јер ће нам бити од велике помоћи у нашем покушају да објаснимо везу између религије и ратова који су задесили Југославију деведесетих година прошлог века.

Господ у својој беседи на гори нам јасно ставља до знања колико се цени мир и они који га творе. *Блажени миротворци, јер ће се синови Божији назвати* (Мт 5, 9). Господ овде даје миру једну есхатолошку димензију, а мир јесте и дар Светога Духа. У егзегези мир творити се ставља у везу са љубављу према непријатељу и каже се да је истински миротворац онај који љуби непријатеља (Мт 5, 44). Лако је волети оног који тебе воли, али Господ иде корак даље од тога и од хришћана тражи да воле и оне који њих не воле. То је једна новина у љубави коју је Господ донео и та љубав је савршенија љубав од било које друге и за ту љубав не постоји разлог. Али са друге стране и најтежа је да се испуни. Љубав према непријатељу и директан позив на творење мира у супротности су са насиљем и ратом. Тако да и хришћанска Црква треба да буде увек на страни мира и да га твори.

Православна Црква себе сматра васељенском и има осећање и бригу за све народе сваке вере, конфесије, културе, језика, доје коже. Сваки човек је икона Божија и сваки живот је светиња. Црква се бори против греха и заблуда, али воли човека и тиме треба да буде условљено свако њено деловање. Евхаристија се не служи само за православне већ за све људе и цео космос. Црква се на сваком богослужењу моли за *мир свега света и сједињење свих.*¹¹

Међутим, после грехопада ратови су пратили човечанство, а и даље ће пратити све до Другог Доласка. Будући да се хришћани налазе у овом свету који је испуњен насиљем, они се морају одредити према њему. Иако рат сматра за зло, Црква ипак, уколико се ради о заштити ближњих и успостављању нарушене правде, не забрањује својим члановима учешће у рату.¹² Али њена реторика не сме да буде ратна и она увек мора да се залаже за мирно решење сукоба и да не учествује сама у њима.

Да бисмо разумели однос религије, сукоба и насиља морамо покушати да објаснимо и појам верског фундаментализма.

Фундаментализам је један од одговора на пустињу религиозности која настаје у модерни под утицајем секуларизације. Појава верског фундаментализма је један од разлога поновног интересовања социолога за религију.

Појам фундаментализам се користи да би се указало на скупину која је јако привржена скупу начела или уверења. Верски фундаменталисти се називају тако јер верују у повратак основама своје религије. Они се позивају на дословно тумачење

⁹ Ž. Mardešić, „Političke religije i novo mirotvorstvo“, Crkva u svetu 33, 1998, br. 4, 411

¹⁰ Ljiljana Matković-Vlašić, „Željko Mardešić i Mirotvorni izazov“, Nova prisutnost 9, 2011, 2, 494

¹¹ Биговић, *Црква и друштво*, 162–163

¹² *Основи социјалне концепције Руске православне цркве*, „Рат и мир“, Беседа, Нови Сад, 2007, 96

чење темељних светих текстова и књига. У својим тумачењима су радикални и верују у постојање само њиховог погледа на свет у коме нема места за нејасноће и различите интерпретације.¹³

Верски фундаментализам можемо окарактерисати и као религиозност у стању рата. Фундаменталисти мобилишу људе против нечега, а не за нешто.¹⁴ Они су искључиво против зла, а никад на страни добра, мислећи да, ако победе зло, добро ће само доћи.¹⁵ Оно што је заједничко свим овим покретима јесте борба против савременог друштва, демократије, људских права, глобализације, плурализма и слично. Фундаментализам је везан за модерност, односно, фундаментализам представља својеврстан одговор на судар традиционалних култура и модерности, посебно секуларизације. Фундаментализам је бурна реакција на модернизацију и секуларизацију.¹⁶ То је један модерни покрет који има јаку антимодерну идеологију.

Фундаменталисти не желе да превазиђу модерно друштво, него да га униште. Њихов идентитет се не заснива на нечему, него на борби против нечега. Иако се боре против савременог доба, они се користе достигнућима доба које желе да униште. Честа последица њихове борбе је насиље, а неретко и људске жртве. Ово су неке основне карактеристике верског фундаментализма, али ниједна религија није имуна на изазов фундаменталиста, па тако можемо говорити о протестантском, римокатоличком, исламском, православном и многим другим фундаментализмима, при чему сваки од њих има своје посебне карактеристике. Са својим посебним карактеристикама, од којих је једна борба против Запада као носиоца модерности, последица исламског фундаментализма јесте и догађај од 11. септембра и рушење Светског трговинског центра у Њујорку.

Више ћемо пажње посветити исламском фундаментализму јер одређене елементе фундаментализма ћемо препознати и у рату који је задесио простор Босне и Херцеговине. Исламски фундаментализам има своје специфичности које произилазе из учења ислама.

Прва специфичност коју ћемо поменути је окренутост ислама идеалу почетка.¹⁷ Велики успех који је остварила исламска држава непосредно после смрти пророка Мухамеда је довела до тога да закон, који је постао инструмент за одржање ислама, постане седиште живота сваког муслимана. Исламска држава, заснована на божанском закону, најсавршенији је поредак и као такву је у потпуности објавио пророк Мухамед и оставио у мединској заједници. Оно што је за нас сада битно је чињеница да је и данас исламски систем вредности под утицајем утопије окренуте прошлости. Идеални поредак, заједница уређена према божанском закону, постојала је у пророково време. Таква заједница је идеализована и опстала је као идеал коме се и данас тежи. Улога фундаментализма је да у време угрожености поново успостави ту савршену заједницу која је некад постојала на темељима божанског закона и која је на тим темељима била супериорнија од свих осталих.

Та заједница почива на Курану који је недодирљив. За разлику од Библије, која је настајала дуже од хиљаду година, Куран је настао за свега двадесет година. После

¹³ Према А. Giddens, *Sociologija*, Zagreb, 2007, 557

¹⁴ З. Крстић, „Православни фундаментализам и модерна“, 2; преузето са www.eparhija-sumadijska.org.rs 13. 07. 2012.

¹⁵ Ж. Мардешкић, „Религија у постмодернитету: нестанак или повратак светог“, у *Муке са свешћим*, Ниш, 2007, 38

¹⁶ Вукомановић, *Homo viator*, 61

¹⁷ О исламског фундаментализма према: К. Кинцлер, *Верски фундаменџализам*, Клио, 2002, 64–84

смрти пророка Мухамеда, његове присталице су почеле да записују његове усмене поруке и сви делови Курана су завршени тачно двадесет година после његове смрти. Куран се састоји само од Алахових речи упућених пророку Мухамеду. Куран је апсолутна вредност јер су то управо директне речи Божије изречене у првом лицу мношине и то директно Мухамеду.

Фундамент ислама не чини само Куран, него и традиција, односно сунна. Сам Куран је проширен описом живота пророка Мухамеда (Сира) и преношењем Мухамедових обраћања уколико могу да важе за аутентична. Заснована на ова три извора, уз тумачење стручњака, у 10. веку је настала велика грађевина Божијих закона, која се и даље може дограђивати и зове се шеријат. Шеријат је пре свега верски закон, али он тежи да уреди и државу, друштво и политику. Сам Куран тражи да се по њему уреди и друштвени живот, а не само верски. Као резултат настаје приметно спајање религије и политике у исламу. Фундаменталисти траже да шеријатско право постане једино важеће право у земљи ислама, тако да је после Другог светског рата у готово свим исламским земљама вођена расправа о поновном увођењу шеријата. Сви савремени исламски фундаменталисти захтевају стварање свеобухватног поретка политичког, социјалног и индивидуалног живота. Историјска слика исламских фундаменталиста је обележена носталгијом за прошлошћу. Дакле, исламски фундаментализам се не односи само на разумевање Курана, већ и на шеријат, Божански закон.

Иранска револуција, која је настала као одговор на покушај тадашњих иранских власти да уведу неке облике модернизације по узору на Запад, десила се 1978–1979 године. Вођа покрета је био ајатолах Хомеини, који је омогућио радикалну нову примену шијитских идеја.¹⁸

Шијитизам је покрет који се веома рано одвојио од ортодоксног ислама. Наиме, шијити су следили учење имама Алија, који је био верски и политички вођа. Сматрали су да једино наследници Алија треба да буду вође ислама јер потичу од Мухамедове породице. Они верују да ће једног дана Мухамедови наследници постати једине вође и да ће збацити постојеће, неправедне режиме. Мухамедови наследници имају посебан однос са Богом и државу ће устројити према правилима Курана. Шијити су већина једино у Ирану, али их има и у другим земљама. Јаке шијитске заједнице постоје и у Ираку, Турској, Саудијској Арабији, Индији и Пакистану.

Након револуције, Хомеини је успоставио владу и организовао државу према шеријатском праву, које је фундамент исламске религије и записан је у Курану. Према овом праву, мушкарци и жене су одвојени; жене су дужне да покривају лице у јавности, хомосексуалци се стрељају, а невера се кажњава каменовањем.¹⁹

Шијити су веровали да исламска револуција треба да се прошири на цео исламски свет и да их уједини против Запада. Међутим, исламски фундаменталисти су успели да дођу на власт једино у још две државе, и то у Судану, 1989. године и у Авганистану, 1996. године, иако су извршили велики утицај на исламски свет.

Рат против Запада је карактеристика овог покрета, као што смо поменули раније. У средњем веку се водио рат између хришћанске Европе и муслиманских земаља. Исламске државе су освојиле већи део Шпаније и готово цело Балканско полуострво, тако да су муслимани своје уређење и своју веру доживљавали као супериорнију. Међутим, у 18. и 19. веку европски народи су готово потпуно протера-

¹⁸ Giddens, *Sociologija*, 558–559

¹⁹ Исто, 559

ли исламске земље из Европе—остао је једино Константинопољ у рукама Турске државе, и успели су да колонизују велики део исламскихседа у Северној Африци.

Не чуди што се џихад данас везује за фундаментализам. Превод речи џихад би био: *најор усмерен ка одређеном циљу*. Овај напор је усмерен првенствено ка очувању ислама, а онда и ка његовом ширењу. Овде се виде разлика између ранијих и каснијих сура. Раније, док је Мухамедов положај био несигуран у Меки, он је проповедао уздржавање пред нападима споља, док је у Медини прво тражио да се напади одбијају, а касније је чак сматрао обавезом да се непријатељ из Меке победи. Он је морао у Медини да се постара да своју заједницу одбрани од непријатеља и да оне који нису хтели да се потчине његовом ауторитету победи. Али с обзиром да исламско тумачење текстова даје предност каснијим сурама, суре из раздобља у Медини имају предност над ранијим сурама из Меке. Џихад је у својој суштини повезан са универзалношћу ислама. Ислам дели свет на *dar al islam*, кућу ислама и *dar al harb*, кућу рата. У кући ислама владају исламска држава и исламско право, а кућа рата је област немуслимана. Муслимани су дужни да своју област бране од напада неверника, али и да покоре све области које не знају за ислам. Граница џихада је када цео свет постане кућа ислама, граница ислама је граница света. Ово су неке основне карактеристике исламског фундаментализма који ћемо покушати да повежемо са политичким врхом Босне у рату.

Религија и рат — Југославија 90тих година

Ако верски рат посматрамо у ужем смислу као рат који се води око религијских спорова или догми, рат на простору бивше Југославије деведесетих година заиста није био верски. Рат се није водио око религијских спорова, већ су главни фактори рата били политички, социјални и економски (економска криза осамдесетих, јачање национализма, тенденција према политичкој доминацији или борба за осамостаљење итд...).²⁰ Рекли смо да се религијске димензије сукоба повећавају или смањују у зависности од обима у коме се религијске структуре поклапају са структурама власти. Религиозне структуре у Југославији су биле далеко од тога да се поклапају са структурама власти. После периода комунизма и веома јаке секуларизације, религија није била у позицији у којој је могла да обезбеди велики политички утицај. Црква није имала друштвену моћ нити утицај на државу. У секуларној држави, црква или нека друга религијска организација нема више снагу да хомогенизује друштво и да њен светонадзор буде једини могућ, али је равноправан и може да утиче на државу. Због специфичне ситуације у Југославији и комунистичке идеологије, религијским организацијама је још више био сужен опсег деловања. Социјалистички режим је створио једну друштвену климу која је била непријатељски расположена према религијама и њеним институционализованим облицима и потискивала их на крајње маргине друштва. Тако да се и што се тиче утицаја религије на политику, Југославија није била добар пример. Али данас и највећи број сукоба у којима религија игра значајну улогу не води се због религијских сукоба. Који су то онда били религијски елементи у сукобима?

Секуларизација није била крајњи исход промена у друштву, већ од седамдесетих година долази до повратка религије у Европи, *Божије осветије* како су је неки

²⁰ М. Vukomanović, "Religion, Conflict, Reconciliation" у: "Inter-religious Dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe", приредили: М. Vukomanović i Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola, Čigoja, Beograd, 2001, 16

назвали, и десекуларизације друштва. До осамдесетих година у Југославији религијске заједнице су живеље, или боље рећи преживљавале, у једном репресивном политичком и социо — културном окружењу.²¹ Десекуларизација у Југославији се није одмах појавила, јер комунизам то није дозвољавао и са падом комунистичког система долази и до одређене десекуларизације друштва и ревитализације религије. *Повраћаак светиої* је у Европи углавном обележио повратак различитим видовима нове религиозности, не толико повратак традиционалним видовима религија. Другим речима, *йовраћаак светиої* углавном није био и повратак цркви. Међутим, ревитализација религије у Југославији је била повезана са национализмом и у условима друштвеног превирања довело је и до (ре)политизације и (ре)национализације традиционалних конфесионалних разлика.²²

Све три традиционалне религије у Југославији (православље, католичанство и ислам) су већ осамдесетих, а највише деведесетих година одиграле кључни фактор у конструисању колективног националног корпуса. Религије су биле те које су послужиле као погодна различитост помоћу које се лакше артикулишу много сложенији разлози за конфликт.²³ Она је искоришћена од стране политике у циљу чвршће и боље хомогенизације народа, јер су у таквом стању најучинковитији, било да ли се бране или нападају. Више је религија послужила политици, него што је политика била подложна религији.²⁴ Долази до једне политичке мобилизације религије за политичке сврхе националистички усмерених политичких стратегија²⁵ и до једне политички исфорсиране идентификације религијског и националног. Политички и међуетнички сукоби на простору бивше Југославије су прерасли и у међурелигијске јер је религија постављена као значајно обележје етничитета.²⁶ Политика је свесно увела религију у сукобе, односно, свесно злоупотребила религију у државне сврхе. И религиозна маска је нажалост постала једна од најтеже распознатиљивих маски за многе нерелигиозне користи, посебно у области политике и економије.²⁷ То је управо онај други механизам по коме Хутарту повезује религију и насиље, односно механизам који је он назвао *иденитијетски сукоби*.

Под маском религиозности су тако наступале и паравојне снаге у овим ратовима. Под паролом за православље и српство, што је у свести народа постало исто, они су прикрили своје криминално деловање и искористи сукобе у остваривање својих циљева.

У току рата долазило је и до уништавања верских објеката, црква, катедрала, џамија, али они нису уништавани као религијски објекти, већ као симболичка места присутности друге нације на том простору, па су Хрвати били у рату са Србима и православљем, а Срби у рату и са католичанством.

У суштини, политици и није било толико тешко да злоупотреби религије јер је подручје Балкана било угодно тле за тако нешто. Наиме, док су грађанске државе у Европи биле задужене за промоцију националистичке слободе, на Балкану су ту улогу преузеле премодерне религијске заједнице, односно православље, католи-

²¹ М. Благојевић, „Савремена (де)секуларизација српског друштва“, у *Муке са светим*, Ниш, 2007, 112

²² Исто, 114

²³ Вукомановић, *Homo viator*, 75

²⁴ Ž. Mardešić, „Političke religije i novo mirotvorstvo“, 408

²⁵ S. Vrcan, „Religija i politika — simptomatični primjer bivše Jugoslavije devедesetih godina 20. stoljeća“, 2 преузето са <http://www.republika.co.rs> 10. 05. 2013.

²⁶ Вукомановић, *Homo viator*, 75

²⁷ Mardešić, „Političke religije i novo mirotvorstvo“, 410

чанство и нешто касније ислам. Религија није могла да реши проблем националне слободе, то је једино могао политички модернизам. Будући да на простору Балкана он није постојао, религије нису успеле да реше ово питање.²⁸

Различити су били односи све три религије према националном питању. Православно хришћанство је одувек имало снажну везу између нације и вере, на тим основама су и подељене помесне православне цркве, осим старих патријаршија. Православљу је одувек претио и још увек му прети етнофилетизам који је осуђен као јерес савременог доба у Цариграду 1872. године. Српска православна црква је политичко везивање вере и нације прихватила и некритички се понела према томе. Након пола века прогона, није била спремна за тако велике изазове и прихватила је одједанпут огроман број људи који су скоро преко ноћи од атеиста и комуниста постали православни Срби и сетили се својих старих породичних слава које нико никад није престајао да слави, а у доба комунизма није нико славио. Један добар део таквих верника је скоро помешао православље и српство, па је издаја једног постала и издаја другог. Таква свест која се створила у народу је довела и до стварања великог броја номиналних и традиционалних хришћана, који у суштини и немају много везе са православљем, него више са српством.

Што се католика и Хрвата тиче, ту је ситуација доста слична као са православнима, уз неке мале разлике које је довело католичанство. Католичанство је у својој суштини и учењу, али и историјски експлицитно универзална и наднационална религија.²⁹ У овом специфичном облику оно се развило у Средњем веку у Аустро — Угарској монархији где је католичанство везивано за разне народе. Тако да католичанство показало да зна да буде и универзална религија и да одигра улогу националне религије у одређеним историјским околностима.³⁰ Још један моменат је одредио везу између католичанства и хрватског национализма, а то је термин папе Лава Х из 1519. године да је Хрватска *дегем*, да је она стално под опсадом и да је задужена за одбрану хришћанства.³¹ Ни хрватским политичарима, као ни њиховим ратним колегама из Србије, није било тешко да злоупотребе религију у своју корист.

Ислам и рат у Босни

Што се тиче ситуације у Босни, она је мало компликованија због учешћа исламског елемента у сукобима. Запад и данас сматра да рат у Босни није био и верски, мада од свих ратова који су вођени на овим просторима, највише елемената верског рата налазимо управо у рату у Босни. Он свакако није био само верски рат, али имао је доста елемената и верског рата мада је то дуго пренебрегавано, прећуткивано и негирано из много разлога. Сами Муслимани су негирани постојање верског рата, а себе су приказали као највећу жртву и уз њих је од самог почетка стао Запад, који је делио мишљење да тај рат није и верски. Негирање верског елемента у сукобима је одговарало и Муслиманима и Западу како би могли да оправдају своју тезу о српској агресији и да Србе прогласе јединим кривцем за избијање сукоба.

²⁸ Ž. Mardešić, "The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in Ex-Yugoslavia 1991–1999, приредио dr Mitja Velikonja, Religion in Eastern Europe, Vol. 23, br. 4, 2003, 4, преузето са www.georgefox.edu 10. 05. 2013.

²⁹ Православље је, такође, у својој суштини и учењу наднационално и универзално хришћанство, али за разлику од католичанства то историјски лоше показује.

³⁰ Ž. Mardešić, "The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in Ex-Yugoslavia 1991–1999, 4

³¹ Vrcan, „Religija i politika“, 6

Што се тиче национализма, ту је ситуација нешто компликованија. Кроз целу историју, од доласка Турака и ислама, словенско муслиманско становништво Босне је имало проблем са својим националним идентитетом. За време Турске владавине, они су за Србе били или Турци српског језика или Срби турског закона, без дефинисаног националног идентитета. Поред Срба, Хрвати су гледали да муслиманско становништво припоје свом националном бићу. Муслимани су били увек између католика Хрвата и православаца Срба, и једни и други су подсећали шта су били, а они њих шта не желе да буду и стварали индентитет између. Тако се наставило све до 1974. године и Устава БиХ којом су муслимани словенског порекла били признати као посебна нација и постали шести конститутивни народ у Југославији, као Муслимани. Ово је било привремено решење о коме се пред прве вишепартијске изборе почетком деведесетих опет водила жупра расправа. Адил Зулфикарпашић и Алија Изетбеговић су покренули то питање и привремено је победу однео Алија који се залагао за име Муслиман. Међутим, због лошег почетка рата и због потребне помоћи са Запада, Зулфикарпашићева идеја бошњаштва је победила.³²

Национализам као једна европска тековина је страна изворном исламу. Ислам је наднационална религија која има и националних димензија, али који су везани за арапски језик и културу која је у суштини култура и језик Курана. Алија Изетбеговић, као један поборник панисламизма,³³ се залагао да национално име Муслиман остане, што је одговарало његовој идеологији панисламизма, али и тактици којом је покушао да придобије што више савезника међу исламским земљама, што му је и успело. Међутим, убрзо је постало јасно да су Странка демократске акције (СДА) и Алија Изетбеговић погрешили у избору имена Муслиман уместо Бошњак. Рат који је избио на тлу Југославије је био неповољан по Муслимане и њима је била потребна помоћ Запада. На Западу, чија је помоћ била неопходна, није најбоље пролазило национално име Муслиман, будући хомоним верске заједнице. Све чешће се почело користити од стране самих Муслимана, а и у Западним медијима, *Муслимани Бошњаци*, *муслимански Бошњаци*, *бошњачки Муслимани* и слично. У устав Федерације Босне и Херцеговине ушло је само национално име Бошњак, док је Муслиман престало да се користи.

Морали смо да објаснимо овај идентитетски проблем Бошњака, да бисмо могли да разумемо везу ислама и нације у Босни. Иако је национализам стран исламу и не слаже се са идеологијом о панисламизму, Алија је национални идентитет Бошњака/Муслимана морао да заснује на исламу. Бошњаштво није имало на чему да постави своји идентитет него на исламској вери, што се види и у комунистичком решењу муслиманског националног питања и имену нације које је хомоним једне верске организације. И у Босни као и осталим случајевима је политички исфорсирана идентификација религијског и националног, само што је због посебне ситуације још више коришћена ова веза.

Да бисмо повезали грађански рат у Босни са идејом верског рата и исламског фундаментализма кренућемо од 1970. године и *Исламске декларације* „највећег пацифисте“, Алије Изетбеговића.³⁴ Он је 1970. године написао политички проглас који није одмах пуштен у јавност, али је био доступан Муслиманима појединцима који су проглас ширили међу својим савезницима да би служио као водич у сме-

³² Према: Д. Танасковић, *Ислам и ми*, Београд, Патенон, 2010, 153–170

³³ погледај: Танасковић, *Ислам и ми*, 88–89

³⁴ А. Izetbegović, *Islamska deklaracija*, преузето са www.bastabalkana.com 23. 03. 2013.

њивању безбожног комунистичког система. Тај проглас је познат као *Исламска декларација*.³⁵ Своје друго јавно издање проглас је доживео баш у време првих вишепартијских избора у БиХ. Изетбеговић је био осуђен у Сарајеву 1983. године за подривање уставног поретка и деловања са станишта исламског фундаментализма и муслиманског национализма. После пада комунистичке власти, јавно је рехабилитован, декларација је издата 1990. године, а на партијским изборима је његова Странка демократске акције добила највише гласова.

У његовој декларацији препознајемо већину особина исламског фундаментализма о којима смо говорили. Декларација подсећа на неке програме исламских фундаменталиста (нпр. Хамаса Чартера).³⁶ Овај манифест је нескривени програм политичког деловања са станишта радикалног панисламизма.³⁷ По декларацији у исламском друштву не треба да постоји нација и национализам, него исламски одговор на национализам треба да буде панисламизам, а национализам је антимуслимански покрет. Ислам треба да буде идеологија муслиманске заједнице, а панисламизам треба да буде њена политика. Треба тежити стварању једне муслиманске федерације *од Марока до Индонезије*.³⁸ Рекли смо да је цихад повезан са универзалношћу ислама и да је граница ислама граница света. У истом духу се у декларацији наводи да снагу муслиманских народа не чини национализам него истрајавање у исламу у његовом универзалном облику. Зато муслиманима доликује да умру једино за ислам са славом Алаховом у својим срцима или да потпуно напусте бојно поље.³⁹ Међутим, декларација је написана пре почетка рата и потребе Бошњачког државног врха да искористи религију у политичке и националне сврхе.

За разлику од изјава намењеним Западу у току рата, изјаве које су биле упућене Муслиманима у Босни, али и целом муслиманском свету, позивале су на цихад и говориле како Срби убијају Бошњаке само зато што су муслимани и да је посредни антимуслиманска кампања Србије. Муслимани који су страдали у борбама називани су мученицима (шехитима). Џамијске хутбе (проповеди) биле су пуне позива на цихад и одбрану вере. Овај цихад је био потпомогнут и муџахединима из целог света, као и новцем, оружјем и пропагандом радикалних исламистичких кругова. Постојала је и војна јединица *Исламски њанџери* која је била састављена од младих хоџа чији је једини мотив за рат била вера. Чак је и ирански ајатолах А. Џанати изјавио да треба основати нову Палестину у срцу Европе.⁴⁰

Аргумент који се користи да се оспори цихад у Босни је, пре свега, то да су Муслимани секуларизирана европеизирана популација која је више културно привржена исламу, него верски. То је у суштини и тачно — Муслимани/ Бошњаци нису били исламски фундаменталисти, али су зато сви оснивачи СДА били фундаменталисти и панисламисти. Сходно својој идеологији панисламизма, СДА и Изетбеговић су били усмеривачи и катализатори реисламизације Муслимана и везивања свог националног идентитета са исламом. Ислам који је мобилисан у политичке сврхе није био традиционални босански ислам, него ислам повезан са фундаментализмом и увезен из неких арапских држава.

Алија Изетбеговић је једном приликом јавно рекао да за сада исламска репу-

³⁵ Р. Израели, *Од Босне до Косова: Реисламизација Балкана*, Београд, „Хришћанска мисао“, 2002, 29

³⁶ Исто

³⁷ Танасковић, *Ислам и ми*, 88–89

³⁸ Izetbegović, *Islamska deklaracija*, 3; 16

³⁹ Израели, *Реисламизација Балкана*, 31

⁴⁰ Танасковић, *Ислам и ми*, 68

блика не долази у обзир.⁴¹ За сада свакако не, али очигледно да је то неки циљ коме се тежи. У декларацији он се бави организовањем исламске државе која за модел не може имати Западна друштва јер су она настала под утицајем хришћанства и она нису погодна за једно друштво у коме муслимани чине већину. У својој декларацији Алија каже: „Svojom akcijom modernisti⁴² su stvorili stanje unutrašnjeg sukoba i konfuzije u kojem postaje nemoguć svaki program, jednako islamski kao i strani. Mase hoće islamsku akciju, ali bez svoje inteligencije ne mogu je povesti. Otudena inteligencija nameće svoj program, ali ne nalazi dovoljno onih koji bi bili spremni dati krv, znoj i oduševljenje za taj papirnatii ideal“⁴³. Такође, за разлику од Западних друштва, где је, захваљујући секуларизацији, држава одвојена од цркве, у муслиманској држави то не може да буде случај. Насупрот једном модерном поретку, он ставља *исламски њоредак* који дефинише као јединство вере и закон. Ослонац исламског поретка је исламска власт и исламско друштво. Исламско друштво без исламске власти је недовршено и немоћно; исламска власт без исламског друштва је утопија или насиље.⁴³ Одговор на питање да ли прво треба успоставити исламско друштво, а потом исламску државу или обратно, прави разлику између умерених фундаменталиста, који се надају да ће својој браћи по вери аргументима успети да приближе своје виђење захтева ислама, и радикалних, који би радије политичким средствима принуђе да наметну своје размишљање.⁴⁴

Наравно, *Исламска декларација* је заснована на Курану и успостављање тог универзалног поретка би било засновано на правилима Курана. Као и код свих фундаменталиста, Куран је основни фундамент декларације и обиље цитата које налазимо кроз цео манифест, сведоче о хегемонији Курана у мисли и плановима аутора. Због обиља навођења из Курана стиче се утисак о божанском навођењу програма о коме се не може расправљати или га разматрати.⁴⁵ Завет који се провлачи кроз декларацију, треба спровести мирно, ако је то могуће, а ако не, онда и употребом силе.

У овом поглављу покушали смо да повежемо фундаменлизам са идејама из *Исламске декларације*, а рекли смо да је верски фундаментализма повезан са насиљем. Такође смо показали и одређене религијске елементе у рату који су били карактеристични за подручје Босне због посебне ситуације и укључености ислама у сукобима.

Политика, религија и национализам

Религијске заједнице су биле изманипулисане у време после пада комунизма од стране бивших комуниста који су постали националисти. Неке политичке партије су и после комунизма остале дистанциране од религије, док су друге показале жељу да се приближе религији. Углавном је било по моделу што је већи национализам то је била и већа жеља за приближавање религији. Тако су Туђман, Изетбеговић и Караџић користили прилике да придобију вернике за своје политичке одлуке. Свештеници су седели у првим редовима, близу Караџића, а он је говорио да се

⁴¹ Исто, 90

⁴² Овде се мисли на муслимане који су школовани на Западу и по повратку покушали да по узору на европске државе организују своју државу.

⁴³ Izetbegović, *Islamska deklaracija*, 11

⁴⁴ Кинцлер, *Верски фундаментализам*, 75

⁴⁵ Израели, *Реисламизација Балкана*, 49

увек консултовао са Богом и епископима око свега што је радио. Али тешко да је Караџић слушао и Бога и епископе.⁴⁶ Наравно, пошто су религија и нација биле повезане, велики број људи се могао сврстати у групу „верника“.

Политичка манипулација религије је крајње погубна за религију. Религију претвара у политичке покрете и световне идеологије, а судбина таквих организација је брзо нестајање и заборав. Несрећни „брак“ између религије и политике се увек негативно заврши по саму религију док политика и може да извуче привремену и пролазну корист. Политика се много пута у историји показала као најгори могући савезник религије.⁴⁷ Што је једна религије мање политичка, то је више религијска.

И највећи критичари улоге цркве и религијских заједница у рату на простору бивше Југославије, осим оних злонамерних, неће рећи да су оне желеле рат. Можемо критиковати цркве и религијске заједнице да нису учинили довољно на превазилажењу мржње који су довели до сукоба, да су се мало залагале и позивале на мир, али не и да су желеле сукобе. Званичан став православне цркве није био у продубљивању сукоба, већ заштита народа. Нажалост, неретко се дешавало да се таква реторика одбране народа и храмова протумачи и као ратна демагогија. Одређене ратне пропаганде и помоћи неким паравојним формација је било од стране појединачних чланова клира цркве, али је црква у својој великој већини, на челу са патријархом Павлом, позивала на мирно решење.

Српска православна црква није успела да спречи манипулисање религијом од стране политике. Међутим, направила је грешку када је широке народне масе под изговором српства прихватила у своје наручје без претходне основне катихизације и било ког критеријума. На неки начин, национализам је постао квази религија, нешто слично као што је и био комунизам пре њега. И тако је политички исфорсирана идентификације националног и религије на први поглед донела цркви добро, јер је велики број људи пришао цркви. Међутим, када мало боље погледамо, видимо да је у ствари настао проблем традиционалних и номиналних хришћана који нису прави хришћани. Наравно да се не треба одрећи тих хришћана, али не смемо више да живимо у заблуди да ће нам друштво рађати и васпитавати хришћане, него ми, Црква, то морамо сами да радимо. Вероватно да будућност хришћанства нису традиционални верници, није повратак једне Константинове ере⁴⁸ која је завршена, већ да је будућност хришћанства једно стање дијаспоре.⁴⁹ Могуће је да ће будућност Српске православне цркве бити да буде у дијаспори у Србији.

Морамо пре свега направити разлику између нације и национализма. Нација у свом изворном значењу значи заједница људи истог порекла, овако узето дефинисање нације се поклапа са појмом племена и народа.⁵⁰ Црква никад није била анационална, али мора да буде наднационална. Црква не може да се поистовети

⁴⁶ P. Mojzes, "The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in Ex-Yugoslavia 1991-1999, 15-16

⁴⁷ Mardešić, „Političke religije i novo mirotvorstvo“, 412

⁴⁸ Завршетак Константинове ере је чланак који је написао угледни католички теолог Чену (Marie-Dominique Chenu) 1961. године којим жели да објасни секуларизацију и последице које је она донела. Нагласак у овом чланку он ставља на задатку Цркве да обнови свој мисионарски рад. Види G. Rosino, *Teologija dvadesetog stoljeca*, Zagreb, 1999, 145

⁴⁹ О Цркви у дијаспори говори Карл Ранер (Karl Rahner) да би објаснио положај Цркве у плуралистичком друштву где је Црква мањина у друштву и у народима. Он иде даље од самог прихватања таквог стања дијаспоре и говори како је то стање дијаспоре и историјски императив хришћанства. Види: Rosino, *Teologija dvadesetog stoljeca*, 144-145 и I. Raguž, „Poslanje Crkve u pluralizmu — preobražavajuće prihvatanje“, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 2003, 278-280

⁵⁰ В. Јеротић, *Вера и нација*, Београд, 2000, 18

са било којим националним програмом, нити може да буде део националне идеологије.⁵¹ Она не треба да потпуно прекине везу са нацијом, али не сме ни да стави знак једнакости.

Национализам је идеологија која полази од учења о узвишености свог народа над другима. За разлику од патриотизма који представља љубав према отаџбини, национализам од сопствене нације прави идола и из национализма се лако рађа шовинизам и расизам.⁵² Национализам је противан Јеванђељу и води у етнофилетизам. Једино у оваквом стању припадања одређеном народу, али са друге стране и наднационалном учењу Јеванђеља које треба да произведе љубав према свим народима било које вере, Православна црква ће моћи да избегне национализам и политичку злоупотребу Цркве од стране српских националиста како оних на власти, тако и оних вањ ње.

Што је још битније, не смемо се одрећи своје апсолутне Истине, односно Господа који је рекао: *Ја сам Путь, Истина и Живот* (Јн 14, 6). Апсолутизација истине може да води у екстремизам и насиље, али наша апсолутна Истина је повезана са животом, а не са насиљем. Та Истина је пут који води у живот и таквог се пута не смемо одрећи. За такву Истину се треба увек борити, али је не смемо одвојити од живота, јер ћемо је се онда одрећи. Борба за Истину мора увек да се води, али начин не сме бити насиље.

Закључак

У раду смо покушали да одредимо религијске елементе који су карактерисали сукобе на простору бивше Југославије. Прво смо дефинисали верски рат као рат који се води око религијских спорова, питања, догми, итд. То је била нека врста борбе за истину. Секуларизација разара идеју истине и у постмодернизму нема више места за општу истину, а самим тим ни за рат око истине. Данас у Европи је тешко говорити о верском рату у овом ужем смислу који смо навели, али то не значи да је религија престала да игра било какву улогу у ратним сукобима.

Религију и насиље смо повезали са фундаментализмом као радикалним покретом који представља религиозност у стању рата и који је један од разлога за интересовање социолога за религију, посебно после 11. септембра 2001. године. Посебно смо се бавили исламским фундаментализмом због посебне ситуације која је била на територији Босне и Херцеговине и ислама који је створио другачију атмосферу, за разлику од сукоба у Хрватској.

Што се тиче самих сукоба, рекли смо да они нису избили због религијских спорова већ да су разлози били политички, социјални и економски. Међутим, долази до једне политичке мобилизације религије и политички исфорсиране идентификације националног и верског ради чвршће и боље хомогенизације народа. Тако су међуетнички и политички сукоби, прерасли и у међурелигијске сукобе јер је религија постављена као једна од најважнијих одлика народности. То је други механизам повезивања насиља и религије, који смо навели као *идентитетски сукоб*.

У Босни, поред идентитетских сукоба, наилазимо и на неке елементе верског фундаментализма и јасних позива на цихад и одбрану ислама, који су додатни елементи који показују повезаност религије и сукоба на овим просторима.

⁵¹ Биговић, *Црква и друштво*, 227

⁵² Јеротић, *Вера и нација*, 18–19

Савез између религије и политике је увек негативно завршен по религију док политика може да извуче неку привремену корист. Религија се тако претвара у политички покрет и световну идеологију, а судбина тих покрета је брзо нестајање и заборав.

Пред сам крај смо направили разлику између национализма и патриотизма. Национализам смо дефинисали као идеологију која полази од учења о узвишености свог народа над другима. За разлику од патриотизма који представља љубав према отаџбини, национализам од сопствене нације прави идола и из национализма се лако рађа шовинизам и расизам. Национализам није својствен православљу и он нас лако може одвести у етнофилетизам који је осуђен као јерес. Православна црква никада није била анационална, али да је њено учење пре свега наднационално.

У светлу свега што смо рекли у овом раду, можемо закључити да рат у Југославији није вођен око религијских питања, односно да рат није био религијски у ужем смислу речи како смо га дефинисали на почетку, али да је у одређеном тренутку попримио религијску димензију, која ни у једном тренутку није постала доминантна, али опет није била ни занемарљива.

Литература

- A. Giddens, *Sociologija*, Zagreb, 2007
 G. Rosino, *Teologija dvadesetog stoljeca*, Zagreb, 1999
 В. Јеротић, *Вера и нација*, Београд, 2000
 В. Паненберг, „Како размишљати о секуларизму“, Логос, Београд, 2006
 Д. Танасковић, *Ислам и ми*, Београд, Партенон, 2010
 Ж. Мардешић, „Религија у постмодернитету: нестанак или повратак светог“, у *Муке са светим*, Ниш, 2007
 Ж. Мардешић, *Rascjep*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007
 Ж. Madrešić, *Religija, sekularizacija, rat*, 3 преузето са <http://veraznanjemir.bos.rs>, 30. 06. 2012
 Ж. Мардешић, „Političke religije i novo mirotvorstvo“, *Crkva u svetu* 33, 1998, br. 4
 З. Крстић, „Православни фундаментализам и модерна“, преузето са www.eparhija-sumadijska.org.rs 13. 07. 2012.
 I. Raguž, „Poslanje Crkve u pluralizmu — *preobražavajuće prihvatanje*“, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 2003
 J. Jukić, *Vudučnost religije*, Matica hrvatska, Split, 1991
 К. Кинцлер, *Верски фундаментализам*, Клио, 2002
 Ljiljana Matković-Vlašić, „Željko Mardešić i Mirotvorni izazov“, *Nova prisutnost* 9, 2011
 М. Вукомановић, *Homo viator, религија и ново доба*, Чигоја, 2008
 М. Vukomanović, „Religion, Conflict, Reconciliation“ у: „Inter-religious Dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe“, приредили: М. Vukomanović i Marinko Vučinić, *Beogradska otvorena škola*, Čigoja, 2001
 М. Благојевић, „Савремена (де)секуларизација српског друштва“, у *Муке са светим*, Ниш, 2007
Основи социјалне концепције Руске православне цркве, „Рат и мир“, Беседа, Нови Сад, 2007
 Р. Биговић, *Црква и друштво*, Београд, 2000
 Р. Израели, *Од Босне до Косова: Реисламизација Балкана*, Београд, „Хришћанска мисао“, 2002
 S. Vrcan, „Religija i politika — simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća“, 2 преузето са <http://www.republika.co.rs> 10. 05. 2013.
 „The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in Ex-Yugoslavia 1991–1999“, приредио dr Mitja Velikonja, *Religion in Eastern Europe*, Vol. 23, br. 4, 2003, 4, преузето са www.georgefox.edu 10. 05. 2013.